

O'ZBEK ADABIY TILI VA SHEVA MUNOSABATLARI

Sh.T.Mo'minova – magistrant

A.M.Shofqorov – filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Tayanch so'zlar: adabiy til, sheva, dialekt, dialektalizm, badiiy adabiyot, tayanch dialekt, fonetik dialektalizm, leksik dialektalizm.

Ключевые слова: литературный язык, диалект, говор, диалектизм, художественная литература, основной диалект, фонетический диалектизм, лексический диалектализм.

Key words: literary language, dialect, dialect, dialectalism, fiction, basic dialect, phonetic dialectalism, lexical dialectalism.

Til tafakkur bilan bog'liq: jamiyatdagi ayrim hodisalar va o'zaro muloqot tufayli kishilarda bir-biriga biror narsa deyish ehtiyoji tug'iladi. Bu fikr so'z, til orqali ma'lum bo'ladi va o'zgalarga izhor qilinadi va o'zaro aloqa kelib chiqadi. O'zaro aloqa imo-ishora, hushtak va rasmlar orqali ham bo'lishi mumkin. Temiryo'l va mashina yo'llarida turli belgi chiziqlar juda ko'p. Lekin ularning xizmati cheklangan. Masalan, hushtak faqat signal uchun yaroqli. Imo-ishoradan qorong'ida foydalanib bo'lmaydi. Rasmlar vositasida hamma narsani ham ifodalayverish mumkin emas. Bundan tashqari qo'l hafakatlari ham mavjud lekin ular orqali ham hammaga birdan yetkazib bera olmaymiz.. Til esa har qanday sharoitda istalgan fikrni ifodalash imkoniyatiga ega. Shuning uchun til jamiyatning yagona va eng qulay aralashuv vositasi sanaladi. So'zlar orqali inson his tuyg'ularini, kechinmalarini ham bemalol yuzaga chiqarib boshqalarga yetkazib bera olishi mumkin.

Tilni inson yaratadi, o'zaro munosabatda tildan foydalaniladi, ana shu munosabatlarda til rivojlanadi. O'zaro aralashuv jarayonida insonning aqliy va jismoniy fazilatlarini taraqqiy eta boradi. Til faqat insonga xos hodisa, ne'mat, u inson jamiyatida kelib chiqadi va shu jamiyatda qo'llanadi [1].

Insonlarning boshqa tirik mavjudotlardan farqi ham mana shundadir. Chunki boshqa joni mavjud jonzo'tlar ichidan faqatgina insonga tafakkur qilish imkoniyati berilgan. Inson tafakkur qiladi va o'sha o'ylagan narsasini tili ya'ni so'zlar orqali yuzaga chiqaradi. So'zlar orqali fikrini yetkazib bera oladi.

Ma'lumki, har bir adabiy til milliy (xalq yoki elat) tilning yuqori bosqichi bo'lib, u me'yorlashgan yoki me'yorlashtirilgan til hisoblanadi. Adabiy tilga manbalarda quyidagicha ta'rif beriladi. Adabiy til leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik-fonematik va grammatik jihatdan muayyan qolipga tushgan, yagona orfografik va orfoepik normalarga amal qiladigan, so'z ustalari tomonidan sayqal berilgan milliy tilning yuqori bosqichidir. O'zbek adabiy tili ham shu qoidaga amal qiladi.

O'zbek adabiy tili ikki shaklda bo'ladi: og'zaki va yozma. Og'zaki adabiy til orfoepik me'yorlarga bo'ysundiriladi. Og'zaki adabiy til davlat ahamiyatiga ega bo'lgan barcha sathdagi rasmiy majlislar, o'qish – o'qitish ishlari, ommaviy majlislarda qo'llanadi. Yozma adabiy til esa orfografik qoidalar asosida shakllantiriladi va orfografiya qoidalari joriy o'zbek alifbosiga asoslanadi. Unda bir necha tamoyillardan foydalaniladi: fonetik, fonematik, morfologik, grafik, tarixiy-an'anaviy, ramziy va boshqalar.

Adabiy tilning tayanch dialekti. Har bir adabiy til o'zining tayanch dialektiga ega bo'ladi. To'g'ri, o'zbek adabiy tilining shakllanishida shevalarning barchasi u yoki bu darajada ishtirok etadi, lekin ma'lum shevalar adabiy til uchun asos, tayanch (baza) vazifasini bajaradi, ya'ni o'zbek adabiy tili muayyan sheva va shevalardan leksik, fonetik, grammatik xususiyatlarni adabiy til fakti sifatida oladi hamda o'sha sheva va shevalar guruhi taraqqiy etishi bilan birga taraqqiy etadi, chunki sheva jonli til bo'lib, u doimo rivojlanishda, o'zgarishda bo'ladi, shu tufayli ham adabiy til shu sheva yoki shevalar guruhi rivojlanishi bilan bog'liq ravishda taraqqiy etib boradi, aksincha, adabiy til o'zining tayanch dialektiga ega bo'lmasa, u bora-bora muomaladan chiqib ketadi. Muomaladan chiqqan til fanda "o'lik til" degan termin bilan yuritiladi. Tillar tarixida "o'lik tillar" mavjudligi haqida ma'lumotlar ko'p. O'zbek adabiy tili

shartli ravishda fonetik jihatdan Toshkent shahar dialektiga, morfologik jihatdan esa Farg'ona dialektiga tayanadi. Ma'lumki, Toshkent shevalari 6 ta unli dialektidir. Farg'ona dialektidagi so'z shakllari, xususan, fe'l shakllari asosan o'zbek adabiy tiliga norma sifatida qabul qilingan. Aslida adabiy tilni bir yoki ikki sheva yoki dialekt bilan bog'lab qo'yish juda ham to'g'ri emas, balki o'zbek adabiy tili shevalar hisobiga boyib, mukammallashib boradi. Shu ma'noda shevalar adabiy tilning boyish manbasi bo'lib qoladi.

Garchand, adabiy tilda qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining unsurlari ko'p uchrasada, unda qipchoq va o'g'uz lahjalarining xususiyatlari ham norma sifatida ishtirok etgan o'rinlar mavjud. Masalan, adabiy tildagi jun, jo'natmoq, jo'ni, jo'nalish so'zlari qipchoq lahjasiga xosdir. Bu so'zlarning ayrim qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga oid shevalarda yun, yo'nat, yo'ni, yo'natmoq variantlari bor.

Badiiy adabiyot va dialektizm. Badiiy adabiyotda shevaga oid fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarining aks etishi dialektizm deyiladi. Bunda shevadagi qaysi yarusning aks ettirilishiga qarab dialektizmlar fonetik dialektizm, morfologik dialektizm va leksik dialektizm tur-lariga ega.

Fonetik dialektizm badiiy asarda muayyan shevaga oid fonetik xususiyatlarining aks etishidir. Masalan, o'n akki / ikki (Marg'ilon), galdi / keldi (Xorazm).

Morfologik dialektizm badiiy asarda shevaga xos morfologik elementlarning qo'llanishidir. Masalan, Shotto - shu yerda "Qora ko'zlar, Dim(juda) gech geldingiz (Xorazm).

Leksik dialektizm shevaga oid so'zlarning badiiy asarlarda qo'llanishidir. Masalan, darponmanlar (Xorazm) - bezovtalanmanglar.

Badiiy adabiyot tili xalq (millat) tili boyliklarining qayta ishlangan ko'rinishidir. Shu jarayonda badiiy so'z ustalarining voqea yoki qahramon sarguzashtlari o'tadigan shevaga murojaat qilishlari e'tirof etilgan.

Adabiyotda mahalliy kolorit degan tushuncha bor. Bu esa adiblarga mahalliy kechinmalarini ifodalashda sheva xususiyatlaridan keng foydalanishga imkoniyat yaratadi. Badiiy adabiyotda adib dialektizmlardan ikki o'rinda foydalanadi, ya'ni dialogik nutqda qahramonning muayyan sheva vakili ekanligini ko'rsatish, mahalliy koloritni berish maqsadida hamda adabiy tilda sinonimi bo'lmagan so'zlarni majburan qo'llaydi. Hatto butun boshli badiiy asarda mahalliy sharoit, mahalliy mentalitetni, ruhiyatni ifodalashda to'lig'icha sheva xususiyatlaridan foydalangan holda tasvirlaydi. Bunga J.Sharipovning "Xorazm", Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" asarlarini keltirish mumkin [2:31].

Badiiy asarlarda qancha ko'p dialektlardan foydalanilsa, badiiy asarni yanada ta'sirchan va ommaga tushunarliroq qilib taqdim etilgan bo'ladi. Ya'ni qancha ko'p shevalarimizdagi so'zlarni qo'llasak shunchalik badiiy asarning saviyasi oshadi va shunga yarasha o'quvchini ham o'ziga jalb qiladi. Asardagi badiiylik va ta'sirchanlik oshadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, dialektlar adabiy tilning boyishi uchun tabiiy manbalardan biri bo'lib qoladi. Dialektizmlarning adabiy tilga singib ketish jarayoni dastlab qiyin kechadi, lekin badiiy adabiyotning ta'sirchan kuchi orqali bir asarda qo'llangan dialektizm keyingi asarlarga o'tadi va shu tariqa umumxalq mulkiga aylanadi va adabiy tilda o'zlashib ketishi mumkin.

Adabiyotlar

1. Abdurahmonov G., Xo'jayeva D. Hozirgi o'zbek adabiy tili. -Toshkent: «O'qituvchi», 2003.
2. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. -Toshkent: 2013.
3. Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. -Toshkent: 1996.
4. www.ziyounet.uz.

REZYUME. Ushbu maqolada o'zbek adabiy tili va sheva munosabatlari, shuningdek, badiiy asarlar ya'ni badiiy adabiyotda dialektizmlarning o'rni va ahamiyati haqida so'z yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются взаимоотношения узбекского литературного языка и диалекта, а также место и значение диалектизмов в литературных произведениях, т.е. художественной литературе.

SUMMARY. This article discusses the relationship between the Uzbek literary language and dialect, as well as the place and importance of dialectisms in literary works, i.e. fiction.

ZOOMORF TIZIMLARNING MILLIY VA MADANIY XUSUSIYATLARI

D.Sh.Norkuziveva – tavanch doktorant

Samarqand davlat universiteti

Tayanch so'zlar: frazeologik birliklar, zoomorfik tasvir, qiyosiy tahlil, majoziy tasvir, milliy va madaniy xususiyatlar.

Ключевые слова: фразеологические единицы, зооморфный образ, сравнительный анализ, метафорический образ, национально-культурные особенности.

Key words: phraseological units, zoomorphic image, comparative analysis, figurative image, national and cultural characteristics.

Kirish. Jahonning ko'plab tillarida hayvon nomlari bilan ifodalangan frazeologik iboralar orqali insonlardagi majoziy tasvir ochib beriladi va bu o'xshatish badiiy adabiyotda keng qo'llaniladi. Frazeologik birliklarni o'rganishda har ikki tilning etnolingvomadaniy xususiyatlari inobatga olingan holda keltirilgan. Zoomorfizmlar an'anaviy va o'ziga xos konseptosfera hosil qilib muayyan millatning tili va madaniyatining o'ziga xos va umumiy xususiyatlarini ochib berishning nazariy asosini ilmiy o'rganishga imkon yaratadi.

Asosiy qism. O'zbek va nemis frazeologik birliklarida ifodalangan ayiq (*der Bär*) tasviri har ikkala tilda ham ko'plab umumiy xususiyatlarga ega. Ma'lumki, ayiq bahaybat va qo'pol yovvoyi hayvon hisoblanadi. Badiiy adabiyotlarda bu hayvon tasviri katta jismoniy kuchga ega bo'lganligi uchun yovuzlardan atrofdagilarni va o'zini himoya qiluvchi sifatida gavdalantiriladi. Ayniqsa, g'azablangan ayiq barcha to'siqlarni supurib tashlashga, har qanday raqibni yengishga qodirligini ko'rishimiz mumkin. Nemis tili va adabiyotida mard, jasur va kuchli insonlarga nisbatan "*ein Bär von einem Menschen*" - haqiqiy ayiq, "*er ist stark wie ein Bär*" - u ayiqdek kuchli, u haqiqiy ayiq iboralarini qo'llaniladi. Shuningdek, o'zbek adabiyotida ham ayiq obraziga nisbatan shunday o'xshatishlarni uchratishimiz mumkin. Masalan, "*Ba'zan nozik siyosiy masalalarda, qaltis vaziyatlarda go'yo shisha buyumlar do'koniga kirib qolgan ayiqdek hamma yerni chil - parchin qilib yuboradilar*"[1]. Yuqoridagi keltirilgan parchada ayiqni jahldor, kuchli va jasur kabi sifatlar bilan tasvirlagan. Lekin o'zbek adabiyotlarida ayiq ko'proq "*qo'pol*", "*qo'rs*", "*beso'naqay*", "*ovsar*", "*dangasa*" insonlarga nisbatan ko'proq ishlatilish holatlari kuzatiladi. Quyida keltirilgan parchalarda buni yaqqol ko'rishimiz mumkin: *Bunaqa bo'lishini kutmagan Musurmon uni tashlab yuborib, xona ichida ari talagan ayiqdek lapanglab qochar, ikki barmog'ini bilan burnining uchini qisib, ikki lunjini do'mbiraday shishirib olgandi*[2], *Uning ro'parasida o'tirgan ayiqdek beso'naqay, yuzi xunuk, lablari do'rdoq yigit siyrak tishlari sarg'aygan og'zini ochib, sassiz kulardi* [3] *Grisha bolari uyasini kavlab qo'yib ariga talagan ayiqdek, lapanglab qochdi* [4]. *Changalini ochib ayiqdek taypanglab kelayotgan Xudobandani ko'rgan Jonnigor nimanidir sezib qichqirmoqchi bo'lar, ammo ovozi chiqmadi* [5]. O'zbeklar singari, nemislar ham, o'zini qanday tutishni bilmaydigan, bezori, qo'pol odamni tavsiflash uchun ham ayiq qiyofasiga murojaat qilishadi: "*ein ungeleckter Bär*"- qo'pol, beadab odam, "*er ist plump wie ein Bär*"- u ayiq kabi qo'pol ya'ni norozilik ohangida ishlatiladi.

Ma'lumki, ayiq butun qishni uyasida qish uyqusida o'tkazadi va panjasini so'rib yotadi. Shu munosabat bilan o'zbek tilida ham, nemis frazeologiyasida ham ayiq dangasalik qiyofasi bilan bog'liq: panjasini so'rish ya'ni "*auf der Bärenhaut liegen*" ayiqdek dam olmoq, uxlamok

iborasi ishlatiladi. "*Tojulislomning qishlog'ini olib berganimdan so'ng, ul nafsi buzuq mullo bo'lgan ayiqdek qo'limni yalaydurgan bo'lib qoldi* [6]. *O'zi nazar bo'lmasa shu ekan: ayiqdek barmog'ingni so'rib, yalpayib yotaverasan ekan* [7]. Yuqoridagi keltirilgan parchalardan ko'rish mumkinki, ayiqdek ishlab, mehnat qilib dam olib yotgan insonlar tasvirlangan. Aslini olganda, o'zbek adabiyotida ham bejizga "*Yaxshi dam - mehnatga hamdam*" deyilmagan. O'zbek tili manbalarida ayiq tasviri bilan bog'liq bo'lgan zoomorfizmlar nemis tilidagidek ko'plab uchramaydi. Yuqorida ko'rsatilib o'tilganidek o'zbek madaniyatida ayiq dangasa hayvon sifatida namoyon bo'ladi, lekin uning bu xususiyati bu tilning frazeologik birliklarida deyarli aks etmaydi. Ikkala tilning frazeologiyasida ham eng ko'p uchraydigan hayvon tasviri bu it bo'lib, bu hayvon har ikkala tilning ijtimoiy turmush madaniyatida o'ziga xos ahamiyatiga ega. Masalan, it (*der Hund*) bilan bog'liq bo'lgan zoomorfizm o'zbek va nemis adabiyotlarida o'ziga xos bo'lgan nomlar bilan kundalik turmush tarzida keng qo'llaniladi. Nemis xalqi o'zlarining itlarga bo'lgan munosabati va g'amxo'rliqi bilan boshqa xalqlardan alohida ajralib turadi. Chunki ular itlarni sevib, ularga o'zgacha mehr bilan munosabatda bo'lishadi. Nemis xalqi uchun itlar, birinchi navbatda, sodiq hamrohdur. U qadim zamonlardan to hozirgi kungacha insonlarga hamroh bo'lib kelmoqda. Shunday bo'lishiga qaramasdan, ba'zi bir nemis lingvistik madaniyat namunalari itning tasviri noaniq va ba'zan salbiy xususiyatlar bilan ifodalangan. Buni quyidagi salbiy frazeologik birliklarda ko'rishimiz mumkin: Masalan, "*Kein bunter Hund schaut dich an*" - sen hech kimga kerak emassan, hech kim senga e'tibor bermaydi. Bundan ko'rinib turibdiki, it obrazi har doim ham ijobiy tasvirlanmaydi. Ba'zan "*der Hund*" zoomorfizmi orqali bu hayvonga xos bo'lmagan dangasalik, ishonchsizlik kabi sifatlar insonlardagi ba'zi salbiy xususiyatlarni ochib berish uchun qo'llaniladi. Masalan, "*den Hund hinken lassen*" insonlardagi "dangasalik", "makkorlik", "ishonchsizlik" kabi xususiyatlarni ifodalash uchun ishlatiladi. O'zbek xalqi uchun ham it - bu uy hayvoni, insonning eng qadimgi va birinchi do'sti, ovda yordamchi, qo'riqchi, yo'lbo'shchi hisoblanadi. Shunday bo'lishiga qaramasdan ba'zan ko'plab salbiy o'xshatishlar bilan ifodalanishi ham uchray turadi. Masalan, "*Mana, yuribsan, itning keyingi oyog'i bo'lib*"[8] iborasi hamma ishda orqada qolgan, dangasa, ishyoqmas insonlarga nisbatan qo'llaniladi yoki "*Qo'tir itdek bir ko'ylakda dildirab turibman*" [9] gapida nochor, yupun, bechorahol kabi holatlardagi insonlar tasvirlanadi. "*O'zing Ibrohimbekni bu yerdan daydi itdek haydab yuborgan ekansan - ku?*" [10]. O'zbek tilida boshpanasiz, hech kimga kerak bo'lmagan, g'arib kimsalarga nisbatan "daydi it" zoomorfizmi qo'llaniladi.

Shu bilan birga, o'zbek xalqida boshqalarga nisbatan g'azablangan va tajovuzkor holatdagi odamlarni tavsiflash